

КРАСНА БУКВА

В

ОСОБА

КРАЄЗНАВЧІ НОТАТКИ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

В умовах розбудови незалежної України, відродження духовного і інтелектуального потенціалу нації важливу роль відіграє відновлення в історичній пам'яті імен наших співвітчизників, життя і діяльність яких упродовж тривалого часу перебували під щільною завісою мовчання. Повернення Сергія Олександровича Єфремова в нашу історію відбувається завдяки перевиданню його творів, появи низки публікацій про життєвий і творчий шлях, виданню Щоденників¹, які з документальною точністю віддзеркалюють реалії і трагізм подій, що привели до втрати нашої незалежності та спотворення духовності нації.

Академічний учений, організатор науки Сергій Єфремов був палким українознавцем, який гаряче відгукувався на найпекучіші проблеми життя. Він не пропускав нагоди відвідати театр, виставку, музей, поспілкуватися з письменниками, виступити із науковою доповіддю на академічному зібранні або з вітаням з нагоди відкриття пам'ятника І.Котляревському в Полтаві в 1903 р.²

Небайдужий до долі української літератури, він доклав багато зусиль до видання творів М.Коцюбинського, Л.Українки, Т.Шевченка, Є.Гребінки, П.Грабовського, А.Свидницького, П.Мирного, з інтересом читав нові праці М.Грушевського, В.Винниченка, високо оцінив "Нове українське письменство" М.Зерова.

Впродовж усього життя С.Єфремов студював Тараса Шевченка. Він брав участь у підготовці академічного зібрання творів Кобзаря, його листування. 1919 року накладом товариства "Просвіта" С.Єфремов видав брошуру "Шевченкова могила", опікувався музеєм поета. Символічно, що останні записи в Щоденнику пов'язані із Т.Шевченком.

Незважаючи на свою зайнятість, він знаходив час на подорожі, відвідування пам'яток історії та культури.

Сергій Олександрович Єфремов, літературознавець, критик, публіцист, громадський діяч, академік (1919), віце-президент ВУАН (1922), мовознавець, народився

6(19).X.1876 р. в селі Пальчику Звенигородського повіту на Київщині (нині Катеринопільського району Черкаської області) у родині сільського священика³. Початкову освіту здобув у духовному училищі в Умані (1886—1891), навчався у Київській духовній семінарії (1891—1896), на юридичному факультеті Київського університету св.Володимира (1897—1901)⁴. У Києві С.Єфремов був членом таємної української громади, товариства семінаристів, які займалися самоосвітою і культурницькою роботою. Це був гурток української інтелігенції, де домінували ідеї відродження України, тут вперше відбулися зустрічі С.Єфремова з М.Грушевським, О.Кониським, В.Антоновичем, І.Нечусь-Левицьким. Завдяки творчій атмосфері, у гуртку С.Єфремов вирішив стати професійним письменником. Закінчення університету дало змогу повністю присвятити себе улюбленій справі. Він багато друкувався в українських і російських часописах, 1902 року видав антологію української літератури XIX ст. у трьох томах.

Сергій Єфремов не стояв осторонь політичного життя. Він брав участь у створенні кількох політичних партій — радикальної, демократичної, радикально-демократичної (1905), Української партії соціалістів-федералістів (1917). Ідеолог і активний діяч Всеукраїнської загальної організації під назвою Товариство українських поступовців (1908). Фундатор Української Центральної Ради, член першого складу Генерального Секретаріату. Як фахівцю з національних питань йому було доручено очолити секретарство з міжнародних справ⁵. Наприкінці 1918 року відійшов від активної політичної діяльності. Після вступу більшовиків до Києва в лютому 1919 р. був заарештований і амністований внаслідок прохання Академії наук. У лютому 1919 р. був обраний дійсним членом Української Академії наук⁶. Двадцять років були присвячені науковій діяльності, вчений спрямував свої сили і знання на наукову та науково-організаційну роботу як віце-президент (1922—1928 рр.) ВУАН і голова гос-

подарської Управи (1924—1928 рр.). С.Єфремов очолив Історико-літературне товариство при ВУАН, Комісію зі складання енциклопедичного словника діячів України, Комісію з видання творів В.Антонівича, М.Драгоманова, І.Франка, Т.Шевченка, Комісію для дослідів над громадськими течіями в Україні⁷.

Сергій Олександрович доклав багато зусиль задля створення Національної бібліотеки України. Фактично бібліотека (тепер Національна бібліотека України ім.В.Вернадського) почала свою діяльність із утворення 23 серпня (5 вересня) Тимчасового Комітету, до якого увійшли акад. В.Вернадський, акад. А.Кримський, акад. С.Єфремов, Г.Житецький і В.Кордт⁸. У вересні 1918 р. був започаткований бібліотечний фонд.

Першою до бібліотеки через С.Єфремова надійшла від П.Скрипчинського книжка “Краткое описание Киева, содержащее исторический перечень сего города, также показание достопамятностей и древностей онаго. Собранное надворным советником Максимом Берлинским”⁹. Великим надбанням для бібліотеки стали книжки з філології, що перейшли у дар особисто від Сергія Олександровича. Завдяки його зусиллям до бібліотеки надійшла частина бібліотеки професора П.Юркевича, рукописи видатного математика М.Остроградського з Полтавської бібліотеки. Вчений мав безпосереднє відношення до збереження бібліотек і архівів князів Лопухіних-Давидових у Корсуні і Сангушки у Славути, які поповнили відділ рукописів бібліотеки¹⁰.

У 1923 р. С.Єфремова обирають членом Бібліографічної комісії Наукового товариства ім.Т.Шевченка у Львові, дійсним членом філологічної секції цього товариства. 5 листопада 1925 р. науково-дослідна кафедра мовознавства у Києві обрала академіка С.Єфремова керівником секції історії українського письменства¹¹.

Працюючи на науковій ниві, Сергій Олександрович ніколи не погоджувався на компроміси, коли йшлося про подальшу долю українського народу, він був твердим і послідовним у неприйнятті більшовицького режиму. Саме тому С.Єфремов перебував під постійним наглядом не тільки ДПУ, а й керівних партійних органів. У лютому 1927 р. було прийнято рішення вислати вченого за кордон, але висилка не відбулася. У 1928 р. за вказівкою

ЦК КП(б)У С.Єфремова було усунено від роботи в Академії наук, а 21 липня 1929 р. опальний академік був заарештований і звинувачений за контрреволюційну діяльність і участь у “Спілці визволення України”.

Процес “СВУ”, який тривав від 9 березня до 19 квітня 1930 р., був одним з перших великих інспірованих процесів, який мав надзвичайно великий резонанс. Засуджений до 10 років позбавлення волі Сергій Єфремов перші сім років провів в Ярославському політизоляторі, 1937 р. його перевели до Володимирського політичного ізолятора. Помер 31 березня 1939 р. в одному з таборів ГУЛАГу. 11 серпня 1989 р. постановою Пленуму Верховного Суду України він був реабілітований¹².

Щоденники С.Єфремова заслуговують особливої уваги як унікальне історичне джерело, в якому впродовж семи років, день у день фіксувалися факти і події бурхливої історії початку ХХ століття. Завдяки їм ми можемо повніше відтворити деталі і подробиці, зрозуміти проблеми політичного, економічного, наукового, культурного життя України в 20-ті роки, познайомитися з думками і враженнями письменника і громадського діяча, вченого і громадянина.

Фрагменти з Щоденника С.Єфремова. 1923 рік.

12 вересня. Хожу-блукаю по Лук'янівці, по Юрковиці, поміж ярами та бескетям, понад кручами. Мало не щодня роблю “одкриття”, мов у невідомій землі. Який гарний Київ і як його мало ми знаємо, навіть десятки років у йому проживши.

25 вересня. Вчора компанією ходили до Китаєва. Боже, яка краса кругом Києва. Навіть роки руїни її не знищили. Опинишся в лісі — ніби в незайманих одвіку пущах допіру знайденого острова. Краєвид зі старого городища над Китаєвом — це щось фантастичне, казка.

10 грудня. Опинився вчора в Полтаві: Полтава мало змінилася за революцію: такий само вигляд милої провінціалки, патріярхальности, гостинности. Спинився у Рудинських. Рудинські (дві сестри й брат), видко дуже хороші, сердешні люди. З ними якось легко. В музеї все мені наготовили. Музей — у Земському Домі, чудовий будинок.

1924 рік.

17 лютого. Засідання з приводу так званого “Заповітника Шевченкового” біля його

могили. Знов бачив малюнки теперішньої Шевченкової могили. Страхіття! В історії могили ці малюнки стануть колись поруч знаменитої фотографії зі стражниками 1914 р. Ще в травні хреста скинуто, розбито і з постаментом скинуто в яр — там уламки валяються й досі і на них лишився напис “Шевченко”. Жалко хреста — такий він простий був і так своєю простою гармоніював з наочною природою. Але хрест, і хрестоборці зробили з його “пам’ятник самодержавія Шевченкові” (з самодержавів цей самий хрест у буцегарні держало, держало, поки дозволило поставити) і знищили. Натомість поставили паскудненький бюстик, нарobili галасу — і забули. Запаскудили святе місце. Тепер думка знов поправляти громадськими заходами. З бажання комісії я написав проекта, а в йому разі вимести все, що там нажовано й вернутись до простого, але величного пам’ятника в формі високої корони, або обеліска, найкраще було б поставити таки старого хреста, але про це тепер і думати нічого. Многостраждальна Шевченкова могила! Як вона одбиває на собі історію України!

24 серпня. Ввечері часто проїзду трамваєм по Лук’янівці. Кожного разу мені ласкаво й привітно присвічує червона зірка з високого тюремного димаря... Ще треба було спеціально ухитритись, що її там притулити. І це не тільки в Києві. В Полтаві так само тюрму прикрашено червоною зіркою.

11 жовтня. Була Є.Я.Рудинська, розповідала фінал історії з полтавськими музеями. Незважаючи на обіцянки з Харкова і Академії, музеї таки розгромлено. Рудинські та Мощенко мусили покинути їх, а без них незабаром буде сама руїна.

14 листопада. Оглядали старий, мазепинський будинок давньої Академії, де міститься тепер бібліотека колишньої Духовної Академії. Сумний вигляд — руїни. Чи пощастить полагодити — не знаю, бо грошей не дають. Зате профспілка “пшцевиків” чіпляється, щоб оддати їм цей будинок під клуб. Од “металістів” насилу одбилася, а ще б з “пшцевиками” зв’язались” і Аракчєєв чорний зробив би з його комору на борошно; Аракчєєв червоний хоче клуб там заснувати. А обоє тільки й можуть, що зогадити, запаскудити й потім кинути. Що їм пам’ятки давньої культури, цим людям без учорашнього і, мабуть, без завтрашнього дня!..

18 грудня. Вернувся з Харкова та Москви Птуха. В Москві був з’їзд “краєзнавців”. Картина, що змалював Птуха, дуже нагадує собою всякі наші давні з’їзди так з року 1904—1905. Та ж боротьба з урядом, та ж “консолідація” інородців проти великоросів. Може це все добра ознака про якесь громадське оживлення, тим більше, що тепер з Україною рахуються дужче.

22 грудня. З Харкова до Археологічного комітету (при Академії) прийшов наказ про охорону пам’яток — церков, головне Володимирського Собору.

30 грудня. Почав статтю для “України” про новознайдені рукописи Шевченка (оригінали російських повістей). Майже чудом вони знайшлися. У вересні стрівся я з Крижанівським (з Петербургу) і він мене повідомив, що має для Академії рукописи Шевченка, що мав везти до Києва Хведір Вовк 1918 р., але не зважився (на щастя й покинув у музеї). Тепер їх вже привезено.

1925 рік.

6 лютого. Стрівся з Дяченком, архітектором. Йому звелено зняти з пам’ятника Хмельницькому напис “Волим под царя восточного православного” і натомість накувати... вірш Дем’яна Бедного... Ініціатива Гринька. Дяченко відповів, що на цілий вірш не вистачить місця, а тим часом питав мене — який напис дати. Та чи варто дбати про порядний напис. Адже то буде пікантна історія, коли Богдан стоятиме з рекомендацією Бедного! Зруйнувати його не насміють, то хоч принизити кортить. Але таке приниження нічого не варто і повернеться, проти авторів його.

22 березня. Прибивали мармурову дошку на будинкові, де жив Шевченко (на Козинці, чи по теперішньому — на Хрещатицькому переулку, №8-а). Вийшло неорганізовано, нудно, не до ладу. Народу зібралось чимало і з цікавістю оглядали кімнатку, де перебував Шевченко: манісінка, півтемна, стеля над самою головою. Кричевський виступає з проектом, щоб реставрувати будинок і осадити в йому музей або читальню.

26 квітня. Був на могилі П.Я.Стебницького. І знаку нема: голе витоптане місце, вкрите сміттям та склянцями. Аж сором бере за це. Треба спорядити — рядом з другою могилою, що лежить на моїй совісті — могилою О.Я.Кониського.

9 червня. Вернувся з Чернігова. Два тижні просидів за каторжною роботою, ви-

віряючи з оригіналу Шевченків Щоденник. Тільки тепер переконався, як мало ми знали цей надзвичайний пам'ятник од великої людини і як злочинно-легковажно його нехтували. Працював у самому музеї. Музей стоїть за містом, на краю величезного гаю, трохи поскубаного революцією, але все ж могутнього. Вікові дуби, липи шумлять, заглядаючи у вікна. Гарно, тихо і якось сумно мені було на душі. Багато елегантного почуття нав'яла ця обставина.

30 червня. На Фундуклеївській розібрали старий, миколаївських часів мур колишньої і гімназії. Розбирають і напівзруйновані будинки. Цеглу везуть... до Москви. Те ж саме бачив я і в Чернігові: розбирають великі будинки казарм і цеглу посилають знов же таки до Москви... Кажуть, що пробували робити цеглу, але виходить така, що розсипається на порох. І от Москва забирає навіть цеглу.

16 вересня. Вернувся з Боярки, де вчора ховали Самійленка. Тяжко бідував наш останній класик. А доля ще й над труною його посміялася. Голова райвиконкому пропонував ховати його з комсомольцями: понесемо, мовляв, на руках до Києва, а по дорозі в кожному селі піонери стріватимуть з піснями та бубнами... Небіжчик проте сам подбав, щоб цього не було. І лежить тепер Володимир Іванович на зеленому горбку біля сільської церковці. І поставили селяне над ним хреста з цілої берези. Здалека біліє він і може селянам говорити більше його тиха могила, ніж його твори говорили теперішнім городянам. Селяни, якщо довідались, що помер "некомуніст", поставилися сердечно і по-людському.

25 жовтня. Був у Лаврі, ходив по печерах. Це вперше після семінарії, отже, з паузою принаймні років на тридцять. Вражіння досить темне, хоча можна тільки дивуватися працьовитості й невибагливості наших ченців, що власними руками такі грандіозні ходи під землею повикопували.

В Лаврі катастрофа за катастрофою. Вже од літа тільки було дві пожежі, тріснула з бані до землі одна з наріжних башт, а оце цими днями перед друкарнею провалилася земля і, здається, самий будинок осідає.

25 грудня. Петербуржець П.П.Потоцький свою багатющу колекцію — українська мистецтво, військова наука, — книги, картини, речі. Колекцію оцінюють в кілька десятків тисяч карбованців. Є там речі — уні-

ки. Умова — перевезти колекцію до Києва, дати приміщення й одплатити власника до живоття за те, що він упорядкує колекцію, на музей її перетворивши. Виписали Потоцького до Києва, переговорили з ним, умовилися про все, обернулися до Харкова, щоб асигнував гроші на перевіз і стали чекати. Нарешті прийшла відповідь од Укрнауки. Розсудили мудрі голови так: умов прийняти не можна, а цікавіші речі Укрнаука покупить для Харкова... Звісно, Потоцький одповів на це, як можна було відповісти: не хочете прийняти жертви, то я її віддам Російському музею. Через цю мудрість Україна втратила коштовну колекцію.

Та ж самісінька історія із колекцією Щавинського, що теж подарував Академії. Частину ми перевезли, скинулись грішми і перевезли. Лишилися ще картини, що були на сховку в Ермітажі, які можна взяти тільки дипломатичним шляхом. І знов Харків уже років зо два воловодить, хитрує, мудрує і домудрується, що ті картини так в Ермітажі і лишаться.

1926 рік.

21 квітня. Помер Біляшівський.

26 квітня. Поховали Біляшівського на його хуторі, над Дніпром, на половині гори, серед дерев. Над могилою були промови: моя, М.Левицького, Д.Щербаківського. Я сказав більш-менш таке: "Є учені — і учені. Бувають такі вчені, що цілий вік свій запопадливо працюють коло науки, старанно визбирують і нагромаджують факти, обробляють їх, але роблять це в затишку своїх кабінетів, немов тільки для себе. Їх не цікавить, що потім з їхнім надбанням станеться. Але бувають і інші вчені. Вони так само невсипуце працюють, збираючи наукові фонди, але зараз же пускають їх в обмін на життєві цінності, справедливо гадаючи, що вернуться вони до них вдесьтеро збільшеними. Ти серед гурту таких учених, що дбали про те, щоб науку покласти підвалиною для визволення рідного народу. Серед них ти був не останній і в їхніх широких планах робота твоя пасувала до спільного задуму. Коли заснувалася Українська Академія наук, то ти в ній зайняв те місце, що по заслугі належало тобі, як ученому, що дбав не тільки про розвиток науки, а й про те, щоб вона не "вузила" свого впливу, а ширила його між людьми".

Був і на Шеченківській могилі. Замість чудового простого хреста, що так пасував

до наокружного ландшафта й далеко білів на фоні зелених дерев — чорний незграбний стовпець, а на йому паршивенький бюст, з якого видно саму шапку, на постаменті такі самі невиразні барельєфи... Але найгірше ота жахлива арка совітської архітектури (з дикту) з відповідними написами і строкато розмальована! Вона стоїть перед могилою од Дніпра і знизу її тільки й видно.

10 жовтня. Ходив собі київським кручами — на Лук'янівці та на Юрковиці. Що за прегарне оцей Київ місто і як ми мало цінуємо його красу! Я кілька годин сидів на горі, очей одірвати не міг: ліворуч темні бори і далеко мріє на горі Вишгород: просто Дніпро повився синьою биндою, ліворуч велике місто...

18 жовтня. Проїздючи біля Золотих Воріт, побачив, що від них добрий шмат одколупнувся й валяється долі. Так у нас пам'ятки старовини зберігають... У Лаврі ціла низка старовинних будинків покололася і от-от завалиться. Мазепин собор так само. Кажуть, що Андрієвська церква, це чудо мистецтва, одного чудового дня може опинитися не на горі, а на Подолі, — звичайно, в формі купи грузу та жорстви. Археологічний Комітет при Академії кричить про це — криком вопіючого в пустині, без жодних наслідків.

25 жовтня. На Спільному зібранні зачитувано офіційний акт про становищ Лаври, складений комісією, що має розподіляти помешкання на потреби установ народної освіти, музеїв тощо. виявилися несосвітенні речі, нечувані злочинства. Зникло без сліду до десятка корпусів (їх розібрано і цеглу вивезено до Москви); голова парафії “живців” нишком вивіз і продав до 1000 пуд. дзвонів; про дрібніші речі, як меблі тощо, нема вже чого й казати: брав, хто тільки бачив... Будинки руйнуються, гори осуваються і взагалі старовина на території Лаври у великій небезпеці. На це давно Академія звертала уваги влади, як і на розкрадання усякого добра — і результат єдиний — згаданий акт комісії. На цьому, певне, все й скінчується, і літописець, якщо він знайдеться тепер у Лаврі, завоує тільки чудовищне запропащення будинків і іншого “нерухомого” майна, що враз забуло здатності рухатися.

1927 рік.

9 березня. Вернувся сьогодні з Чернігова, одбувши Глібовське свято. Постанова

Комісії — збирати жертви на пам'ятник Глібову в Чернігові зразу ж одпала: заборо-нено. Мотив: “Мы не имеем еще памятников своим деятелям — зачем же ставить чужим(!?)”. Виконком асигнував Комісії на свято аж...25 крб., та й тих і до сього дня ще не дав. Нарешті виявив себе ще краще в справі залі для урочистого засідання. В Чернігові є зала колишнього дворянського зібрання, але її методом аракчєєвським обернуто на комору, де складено якесь драгтя.

18 березня. Випадково зайшов до Андрієвської церкви, щоб подивитися на Дніпро. На цьому прегарному місці картина повної руїни. Церква облупилася, плити кругом неї позривано. Прекрасні стильові штахети зникли мало не на всьому просторі і просто під ногами зяє безодня. Рік-два мине ще отак і єдиний у Києві Растреллі зсунеться з кручі й загине, як загинув Розумовського палац у Батурині. А офіційні звідомлення та дворецькі підлизи кричать, що ми любимо мистецтво й науку і робимо для них більш, ніж хто інший!

3 липня. Їздили в Кончу-Заспу (цікава назва) — заповідник, який пропонують тепер узяти Академії. Це верстов за 20 вниз по Дніпру, за Китаєвом. Як мало знаємо навіть найближчі околиці, і які вони цікаві й гарні!

2 жовтня. Добре мені повелось в Полтаві: і зробив багато, і Полтаву вже звідав більше, ніж за всі попередні роки. Вечорами блукав по Полтаві, переважно по передмістях. Ніколи я не думав, що вона така оригінальна гарна, так багато таїть у собі чарівно-захисних куточків. Кобищани, де жив Мирний — це якась Швейцарія, те ж саме Павленки, де обсерваторія, не кажучи вже про горяний беріг Ворскли. Повсюди такі місця, що аж дух захоплює, і найголовніше — ніби зовсім несподівано вони окриваються перед очима. Рівне місце, здається, а пішов трохи — і перед тобою такий вигадливий рельєф, наче десь над Дністром на Поділлі. Як ми мало знаємо свій край, і мало цікавимося ним. Будинок земський, є тепер музей і де я прожив цей тиждень, здається здобутком якогось прекрасного минулого і сам став уже музейною річчю. А проти його — незграбний невковирний пам'ятник Шевченкові немов символізує ту тяжку хмару, що висить і над містом, і над людьми. Поруч розкішного сміливого будинку цей пам'ятник аж кричить про своє вбожество.

1928 рік.

2 червня. Пароплав стоїть біля Катеринослава, чи ж то пак Дніпропетровського, а потім з ним до музею. Він сам водив мене по музею й робив пояснення. Манера — етнографічна, любить пересипати пояснення анекдотами, згадками про те, як до його “привикла” та чи ся річ. Ще перед музеєм повів мене Дід у садочок, де між десятком кам’яних баб пишно стоїть пам’ятник Катерині II, — той самий, що був колись біля собора, а потім над проспектом. Як почалась революція, пам’ятника скинули, звичайно, й завезли десь під казарму. Перетаскав Дід фігуру вночі під музей. Звелів викопати глибоку яму, звалив туди фігуру, засипав землею і так вона років зо три пролежала похована, поки забулося. А тоді витяг, почистив і поставив у садочку біля музею поміж кам’яними бабами і пишається. І стоїть пишна цариця тихенько поміж такими самими мовчазними бабами, що багато бачили, що творилось круг них на високих могилах, і багато могил б розказати, коли б говорити вміли.

3 червня. Катеринослав на мене завжди опраляв вражіння якогось недоробленого міста. Широкий, чисто степовий розмах, але не доведений до краю, спинений на самому початку. Старі плани Катеринослава містять і університет, і мало не морський порт і спроба каналів, щоб обійти пороги і собор “аршином поболее, чем собор св. Петра в Риме”, але що з тих Потьомкінових вигадок справдилось? Про університет і досі не чули, весичезні майдани — родовища чорного їдконого катеринославського пороху, спроби каналів заросли осокою, а мізерний соборчик губиться серед безкрайнього ще недавно вигону.

Тепер Катеринослав, чи Дніпропетровське, трохи почистився... Сила новопосажених дерев — і на місці колишнього Потьомкінського саду, і біля собору, і на кожному більшому місці, де погоріли будівлі. Коли те все прийметься і розростеться, матиме місто чудесну прохолоду.

7 червня. Автобусом виїхав на Запоріжжя. Переїздили через німецькі колонії. Сади й будівлі ще мають ознаки колишнього міцного господарства, надійного добробуту. Але вже разом постерегти можна позначки й загрозливого занепаду.

Кичкас, центр рекламованого Дніпрельстану. Німців виселено, а тут тепер госпо-

дарюють інженери. Замість тихої німецької колонії виросло галасливе місто — з димарями, конторами, кіно...

З Кичкасу знаменитим мостом, перекинутим зухвало з однієї скелі на другу, мчимо далі, до Запоріжжя, колишнього Александрівського. Тут я двічі проїздив дубом, спускаючись через пороги. Скутий непереможними скелями, Дніпро звужується тут до вузького протічка, зате незмірної глибини, — це Вовче гирло. Вирвавшись з цього гирла, широко розливається й випинає з себе Хортицю. А вище — знаменита Школа з давніми печерами.

8 червня. Оглядати, власне, нема чого. Запоріжжя — місто нічого собі. Червоні череп’яні покрівлі, недорослі бульварчики, кілька убогих кіно і високих димарів, — усе, як і в кожному нашому місті.

Вирвавшись із порогів, Дніпро широко розсовує свої береги: недаром зветься “Великий луг”.

Микитин ріг — Никопіль. Звідси ми 1914 р. кружляли по Січах: цілих три дні не стрівали образу людського, опріч хіба Капулівка та Покровського.

11 червня. Пізно прокидається Одеса. Пішов бульваром. Знамениті сходи до моря тепер нікуди не приводять — зруйновані і саме тепер нагадалися, що треба їх полагодити. Зо три каменярі лівиво цюкають своїми молотками кам’яні брили. Ось і давній пам’ятник Пушкінові, а недалечко від його, — може з суголоности в російській мові: “пушка” — непотрібна гармата. На пам’ятникові прироблено дошку з новим написом 1922 р. Пам’ятник Рішельє, як і Воронцову чомусь зацілів.

1929 рік.

20 липня. Несподівано для себе їздив на Шевченкову могилу. Сьогодні вернувся. Чудова подорож пароплавом, але про могилу бодай не казати і “Недоуми занапали Божий рай”. Новий готель — це срам один... З дикту. А присосалось до його сила людей, яким про Шевченка байдуже. Бруд, неохайність, недбальство, формалізм... Перевертаються десь, певне, кістки Кобзареві в могилі, на таку наругу дивлячись!

*Галина Денисенко, Олена Денисенко
(м.Київ)*

¹ Сергій Єфремов, Щоденники. 1923-1929. - К., 1997; О.Путро, Л.Портнова, Л.Стрельська. Тра-

гічна смерть єдиного козака тисячу нових народить (із щоденника С.Єфремова за 1926 р. // Київська старовина. - 1997. - №5. - С. 111-126.

² О.Супронюк. Сергій Єфремов. На святі Котляревського (з згадок самовидця) // Київська старовина. - 1998. - №5. - С. 150-159.

³ В.Шмельов. Лицар духу // Київська старовина. - 1992. - №1. - С. 38.

⁴ Л.П'яста. Діакартина світу Сергія Єфремова. - К., 1997. - С. 8.

⁵ В.Верстюк, Т.Осташко. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. - К., 1998. - С. 48-49.

⁶ С.Кульчицький, Л.Матвєєва, П.Панченко. Національній Академії наук України - 80 // Київська старовина. - 1998. - №6. - С. 24.

⁷ Н.Д.Полонська-Василенко. Українська Академія наук: Нарис історії. - К., 1993. - С. 32-33.

⁸ Л.А.Дубровіна, О.С.Онищенко. Історія Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. 1918-1941. - К., 1998. - С. 15.

⁹ Там само. - С. 21.

¹⁰ Архів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. - Оп. 1, спр. 11. - Арк. 153.

¹¹ В.Шмельов. Лицар духу // Київська старовина. - 1992. - №1. - С. 39.

¹² І.Курас, Ю.Левенець, Ю.Шаповал. Сергій Єфремов і його Щоденники / Сергій Єфремов. Щоденники. 1923-1929. - К., 1997. - С. 17-20.

ДО БІОГРАФІЇ ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО

Олександр Грушевський, молодший брат славетого українського історика України Михайла Грушевського, народився 12 серпня 1877 року в Ставрополі у родині Сергія Федоровича Грушевського та Глафіри Захарівни Опокової (Опокцевич).

Батько за сімейною традицією отримав духовну освіту, проте священиком не став. Здобувши магістерський диплом у Київській духовній академії, він присвятив себе педагогічній праці: тривалий час викладав, займався адміністративною діяльністю. Сергій Федорович був автором відомого підручника церковнослов'янської мови, який неодноразово перевидавався і за його життя, і після смерті¹.

Мати – теж походила з сім'ї православних священиків. Предки Олександра Грушевського віддавна мешкали на споконвічних українських землях. А от батькам Олександра довгий час довелося жити за адміністративними межами батьківщини: спочатку на Холмщині (1864—1869), згодом у Кутаїсі (1869—1870), пізніше у Ставрополі (1870—1878), де і народився Олександр².

Через рік після народження молодшого сина, батька переводять до Владикавказа. Саме тут, у місцевій класичній гімназії і розпочав 1888 року свою початкову освіту Олександр Грушевський, вступивши одразу до другого класу.

Як згадував він пізніше в автобіографії, батько та старша сестра Ганна підготували його до вступу в гімназію³. “Під впливом батька, що заховав тепле прив'язанне до всього українського – мови, пісні, традиції” з раннього дитинства формувалася національна свідомість Олександра, виникало захоплення українським фольклором, історією⁴.

Олександр майже не мав друзів-однолітків і це дало поштовх до знайомства його з інтересами дорослих, розвивало в ньому вдумливість, самотійність.

Під час навчання у гімназії він захоплювався математикою, фізикою, проте вночі цікавився історією та літературою.

Зважаючи на те, що інтереси родини Грушевських зосереджувалися на гуманітарних науках, Олександр був впевнений, що знання історії необхідне для кожної ос-